

Ігор Рущенко*доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології НТУ «ХПІ»***Ihor Rushchenko***Doctor of Sociology, Full Professor, Department of Sociological and Politic Science, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».*

СОЦІОЛОГІЯ НА ВІЙНІ

У статті піднімається питання відношення соціології до сучасних воєн. Наукове знання в епоху модерну і постмодерну активно експлуатується державами, урядами в цілях посилення обороноздатності країн. Автор доходить висновку, що настала черга соціології. За часів Другої світової війни американський уряд залучив представників соціальних наук до дослідницької діяльності в інтересах оборони, серед яких такі відомі вчені, як Пауль Лазарсфельд, Елмо Роупер, Луїс Гуттман, Ренсіс Лайкерт та інші. Новітній тип війни, якому повністю відповідає сучасна російсько-українська гібридна війна, потребує специфічного соціального знання, що утворює теоретичний фундамент невійськових інструментів гібридної війни. Кожен такий інструмент має наносити шкоду соціуму супротивника, руйнувати соціальний порядок і змінювати свідомість населення. Максимальне завдання – досягти перемоги до першого пострілу. В статті розглянуто чотири концепції, які активно розроблялися з початку нульових років російськими соціальними дослідниками в інтересах армії та спецслужб: 1) мережева теорія, 2) теорія керованого хаосу, 3) когнітивна війна, 4) концепція рефлексивного управління. Усі вони знайшли практичне застосування в кампанії «руська весна», з якої починалася активна фаза війни у 2014 р. Ставиться питання щодо моральної відповідальності соціальних вчених як зі сторони країни-агресора, так і країни, що виборює суверенітет і свободу.

Ключові слова: гібридна війна, моральна відповідальність вченого, мережева війна, теорія керованого хаосу, когнітивна зброя, рефлексивне управління.

В статье поднимается вопрос об отношении социологии к современным войнам. Научное знание в эпоху модерна и постмодерна активно эксплуатируется государствами, правительствами в целях усиления обороноспособности стран. Автор приходит к выводу, что наступает черед социологии. Во времена Второй мировой войны американское правительство привлекло представителей социальных наук к исследовательской деятельности в интересах обороны, в т.ч. известных ученых – Пауля Лазарсфельда, Элмо Роупера, Луиса Гуттмана, Ренсиса Лайкерта и др. Новейший тип войны, которому полностью соответствует современная российско-украинская война, требует специфического социального знания, образующего теоретический фундамент невоенных инструментов гибридной войны. Каждый такой инструмент должен быть способным нанести вред социуму противника, разрушать социальный порядок и изменять сознание населения. Максимальное задание – достичь победы еще до первого выстрела. В статье рассмотрены четыре концепции, которые активно разрабатывались с начала нулевых годов российскими социальными исследователями в интересах армии и спецслужб: 1) сетевая теория, 2) теория управляемого хаоса, 3) когнитивная война, 4) концепция рефлексивного управления. Все они нашли свое применение в кампании «русская весна», с которой началась активная фаза войны в 2014 г. Ставится вопрос о моральной ответственности социальных ученых как со стороны страны-агрессора, так и страны, которая борется за свой суверенитет и свободу.

Ключевые слова: гибридная война, моральная ответственность ученого, сетевая война, теория управляемого хаоса, когнитивное оружие, рефлексивное управление.

The article raises the question of the relation of sociology to modern wars. Scientific knowledge in the modernist and postmodern era is actively exploited by states and governments to enhance the country's defense capability. The author comes to the conclusion that the turn of sociology has come. During the Second World War, the US government has attracted representatives of the social sciences to research in defense, including such well-known scholars as Paul Lazarsfeld, Elmo Roper, Louis Guttman, Renss Likert and others. The latest type of war, which the modern Russian-Ukrainian hybrid war fully complies with, requires a lot of specific social knowledge. It forms the theoretical foundation for non-military instruments of the hybrid war. Every such instrument should harm the enemy's society, destroy the social order and change the consciousness of the population. The maximum task is to achieve a victory before the first shot. The article examines four concepts that have been actively developed since the beginning of zero years by social researchers in the interests of the army and special services: 1) network theory, 2) the theory of controlled chaos, 3) cognitive warfare, 4) the concept of reflexive management. All of them have found practical application in operation «russian spring», which marked the beginning of the active phase of the war in 2014. The question of moral responsibility of social scientists both from the side of the aggressor country and the country that fights sovereignty and freedom is raised.

Key words: hybrid war, moral responsibility of a scientist, network war, the theory of controlled chaos, cognitive weapon, reflexive control.

Російсько-українська війна де-факто триває четвертий рік у своїй активній фазі, проте є усі підстави вважати, що латентний період цього міжцивілізаційного конфлікту існує від початку нульових років [1]. Україна перетворилася на певну лабораторію, де випробовуються різні тактичні заходи та методи війни новітнього типу, для якої характерними ознаками є: 1) мала інтенсивність і неоголошення війни де-юре, 2) нетринітарний характер (втягування у військові дії широких мас населення, соціальних мереж, громадянського суспільства); 3) гібридність, тобто використання поряд з традиційними військовими засобами широкого спектру невійськових інструментів, якими агресор може на власний вибір завдавати удари по різних сегментах суспільства, аби розбалансувати соціальний порядок у країні-жертві; 4) значне посилення ролі інформаційних операцій, використання когнітивної зброї (війна за мізки людей). Різні теоретичні аспекти новітнього типу війни знайшли своє відображення у низці публікацій українських і закордонних авторів [2-9]. Але є одне питання, яке може привернути увагу шановного соціологічного товариства і яке досі не висвітлено належним чином: яке місце належить соціології, соціальним наукам в цілому у воєнних конфліктах XXI століття? Актуальність обговорення нової суспільної ролі соціології полягає у тривожній тенденції – дегуманізації соціального знання та втягування соціальних експертів до процесу підготовки та розв'язування агресивних воєн у гібридному форматі. Паралельно варто поставити питання щодо протидії агресору з боку соціологічної громадськості, яка не може бути відстороненою від гарячих подій і має право зробити свій внесок у національну безпеку країни, що захищає власний суверенітет і свободу. Таким чином, соціологи (як і соціальні вчені

взагалі) можуть опинитися (і вже знаходяться) по різні (ворогуючі) сторони.

Мета статті – довести, що війни нового покоління потребують широкого спектру соціального знання, виробництво якого суттєво впливає на професійну етику та ставить соціологів перед вибором: залишатися нейтральними або співпрацювати з урядами та оборонними структурами в якості військових експертів та розробників відповідних інформаційних і соціальних технологій. Метод – бібліографічний аналіз російських джерел, що знаходяться у відкритому доступі та присвячені теоретичним аспектам ведення сучасної війни.

Усі відомі класичні науки, які Огюст Конт свого часу поклав в основу класифікації поступу наукового знання, були використані для військової справи і масового вбивства людей. Очевидно, першим широко відомим фактом прямого використання наукових знань з метою ураження супротивника були смертоносні машини, які, за даними стародавніх істориків, виготовив Архімед для захисту Сиракуз у війні з римлянами 214 – 212 рр. до Р. Х. Він спирався на математичні розрахунки та відомі на той час постулати механіки. Сумління античного вченого, скоріше, було спокійним, бо він використав свій талант і знання для захисту рідного міста.

В епохи модерну та постмодерну розгортається справжнє полювання військових за ідеями науковців, які можна було б використати для посилення вогневої потужності армій та обороноздатності країн. Апофеозом фізики (в антигуманному вимірі) стає ракетно-ядерна зброя, хімії – бойові отруйні речовини, біології – біологічна зброя. За класифікацією О. Конта, наступний «бенефіс» мав би належати соціології. Чи в ладах зі своїм сумлінням колеги по науці, передусім у кра-

їні, яка веде імперську війну проти України? Як співвідносяться загальні деонтологічні настанови і те, чим займаються соціальні вчені, працюючи на державу-агресора? Уряди, військові відомства завжди створювали гарні матеріальні умови та стимулювали вчених морально ідеєю служіння вітчизні та безпекою програти гонку озброєнь ворогу. Досі така стимуляція спрацьовувала, хоча саме провідні фізики на чолі з А. Ейнштейном після Другої світової війни очолили рух за мир та ядерне роззброєння.

Взагалі-то ідея залучати спеціалістів соціально-гуманітарного профілю до вирішення проблем національної безпеки не є новою. Так чинив світовий лідер – Сполучені Штати Америки за часів Другої світової війни. Вже у жовтні 1941 р. за сприяння військового міністра було створено Моральний Відділ Війська (служба генерала Фредеріка Осборна, який до війни займався науковою та громадською діяльністю). Керівником дослідницького підрозділу було призначено видатного вченого Самуеля Стауффера (1900-1960) – фахівця з питань методології та техніки виміру показників громадської думки. Цікаво, що перше масштабне дослідження було проведено наступного дня після атаки японців на Перл-Харбор, об'єктом було обрано особовий склад однієї піхотної дивізії; очевидно, вивчався морально-психологічний стан солдат, коли з'ясувалося, що Америці вже не уникнути участі у світовій війні. За роки війни було організовано більш ніж 200 досліджень, опитано півмільйона американських солдат. Коли війна скінчилася, С. Стауффер разом з колегами видав унікальну чотирьохтомну працю під назвою «Американський солдат» [10]. Не виключається, що деякі аспекти праці американських соціологів є утаємниченими до сих пір.

Особливістю підходу американців було те, що залучалися кращі уми того часу. І це була свідомо позиція Президента Ф. Рузвельта. Навіть на генеральські посади відповідних служб та відділів призначалися відомі інтелектуали, що мали відношення до соціології, журналістики, політології, соціальної психології. Серед тих, хто працював на уряд, ми бачимо імена всесвітньо відомих учених того часу – Пауля Лазарсфельда, Елмо Роупера, Луїса Гуттмана, Ренсіса Лайкерта та інших. Американські вчені залучалися також для ведення психологічної війни проти ворога й пропаганди всередині країни. На передодні і на початку війни було створено кілька потужних служб, як от Управління з координації інформації (Office of the Coordinator of Information, OCI), що було пізніше трансформоване в Управління стратегічних служб (Office of Strategic Services, (OSS)). У червні 1942 р. було створено Управління військо-

вої інформації (Office of War Information, (OWI)). OWI займалося «білою», тобто офіційною, пропагандою, а OSS – «чорною», секретною. Ще у жовтні 1941 р. урядом США створюється Управління фактів та кількісної інформації (Office of Facts and Figures, (OFF)). На цю структуру покладалося інформування громадян про надзвичайні ситуації та дії уряду щодо цих ситуацій. В задачу OFF також входила оцінка громадської думки [11]. Там було сконцентровано десятки вчених, які на час війни прийшли до секретних відділів та служб. Американські вчені воювали з фашизмом за демократію та свободу, це робило їхню моральну позицію фактично бездоганною.

Війна класичного типу певним чином обмежувала можливості військової соціології, об'єктами якої виступали власні збройні підрозділи та населення в тилу. Війни новітнього типу активно ангажують соціальне знання, яке має відточити інструменти глибокого руйнівного проникнення у соціум противника. Ситуація, на наш погляд, склалася таким чином, що соціологія пішла на війну доволі широким фронтом. І це не можна замовчувати. Аби глибше зрозуміти причини ангажування соціальних експертів, звернемося до відомої доповіді начальника генерального штабу ЗС РФ В. Герасимова, яку він виголосив у січні 2013 р. на Загальних зборах військової академії [12]. В цьому «бестселері», який переведено на англійську мову після нападу на Україну, розглянуто сутність і розгорнута структура війни нового типу. Ключові тези виступу: 1) в сучасну епоху стираються грані між станами війни і миру; 2) війну оголошувати не потрібно, вона починається приховано із застосуванням «невійськових» методів (незбройні дії); 3) співвідношення між «невійськовими» і військовими діями – 4 : 1; 4) власне загальновійськова фронтова операція проводиться на прикінцевій стадії у форматі блицкригу для примушення країни-жертви до миру (?), тобто агресор нав'язує мир обраній жертві на власних умовах. Найбільшу увагу привертає третій пункт, який свідчить про докорінну зміну концепції війни і реформатування того, що називається військовою організацією суспільства. Якщо продовжити логіку В. Герасимова, щоб вражати ворога «невійськовими» методами потрібно: по-перше, залучити відповідних спеціалістів до розробки і планування інформаційних, військово-цивільних, кібернетичних, економічних і політичних операцій. Традиційні військові кадри для цих цілей не пристосовані, бо тут перетинаються предметні області соціально-гуманітарних наук – соціології, соціальної психології, політології, піар-комунікації тощо, а це потребує залучення носіїв з відповідним набором компетенцій. По-друге,

важливим є вироблення теорій, які можна покласти в основу дій в умовах неоголошеної війни нового типу. І ці теорії – не з арсеналу фізиків чи математиків, хоча соціальні експерти можуть звертатися до концепцій на зламі природничого і соціально-гуманітарного знання. По-третє, виникає потреба вирішити питання суб'єктності «невійськових» дій, що на практиці означає – розгорнути мережу структур, установ, центрів, які можуть вести відповідні розділи війни гібридного типу, виконуючи увесь управлінський цикл. Фігури військових соціологів або політологів стають у цих структурах ключовими постатями.

У Російській Федерації усі три пункти було вирішено за рахунок розгортання низки формально незалежних аналітичних та дослідницьких центрів, установ, що безпосередньо або опосередковано фінансуються державою, наприклад, кошти можуть надходити від різних «прокладок» у вигляді некомерційних фондів або фінансування за рахунок Газпрому. Ці центри здійснюють доволі бурхливу діяльність від початку нульових років, а координація тематики, загальний нагляд та використання результатів покладаються на відомі державні структури – генштаб ЗС РФ, ФСБ тощо. Така диверсифікація була добрим камуфляжем, який приховував істинні цілі та наслідки діяльності політологів, соціологів, психологів, рекрутованих для розроблення теорій та їхнього практичного застосування у гібридних війнах.

Розглянемо кілька прикладів теоретичних напрацювань, які здійснювали російські колеги по соціально-гуманітарному цеху в інтересах військового відомства і спецслужб своєї країни. Ми зупинимось на тих розробках, які, безумовно, знайшли застосування в межах російсько-української гібридної війни. У переважній більшості вони є російським «перевиданням» західних ідей, які доволі пристосовувалися до новоімперської політики правлячих кіл Росії.

Концепт мережевої війни. Цей концепт активно розроблявся останнє десятиліття під дахом Євразійського руху. Очевидно, старт було дано на так званому «четвертому інтелектуальному конгресі», організованому Євразійською спілкою молоді у жовтні 2007 р. Захід проходив у закритому режимі, були запрошені представники МЗС РФ, ФСБ, генштабу, аналітичних та дослідницьких центрів, що працюють на уряд. З програмною доповіддю «Інформаційна безпека і мережеві війни» виступив лідер євразійців О. Дугін (професор МДУ, доктор соціологічних і політичних наук). Основний зміст доповіді було потім висвітлено у «Літгазеті» [13]. Першоджерело концепту – розробки віце-адмірала США Артура Себровські з так званої мережецентричної війни (Network-Centric Warfare) пер-

шої половини 1990-х рр. [14]. Американський експерт мав на увазі суто військово-прикладний аспект координації військових підрозділів на театрі військових дій. Проте політологи надали теорії глобального і геополітичного вимірів. Професор Лондонської школи економіки М. Калдор пише: «Особливістю «нових» війн є їхній мережевий характер. До них залучено велику масу державних і недержавних суб'єктів, а головне насильство концентрується на цивільному населенні» [15, с. 20]. В Росії спочатку нову доктрину зрозуміли у конспірологічному сенсі, як чергову спробу руйнації їхньої держави та інструмент десувенізації і почали бити в набат, аби привернути увагу чиновників, військових, спецслужби. Особисто О. Дугін і його послідовники (В. Коровін, Л. Савін та деякі інші російські соціологи і політологи) у стислий термін видали серію книжок та розмістили відповідні матеріали на сайті Evrazia.org [16-18]. Вони стверджують, що теорія мережецентричних війн є моделлю військової стратегії в умовах постмодерну. Війна стає мережевим явищем, а військові дії – різновидом мережевих процесів. Дугінці активно апелюють до держави і, передусім, Путіна, їхні практичні пропозиції зводяться до двох речей. По-перше, зробити зачистку громадянського суспільства на теренах Росії, оскільки саме громадянські структури є мішенню Заходу для непомітної інвазії та знищення православної цивілізації. По-друге, надзавдання – створити власну «євразійську мережу» для ведення «партизанських дій» у структурі супротивника. Історія науки знає багато різних «дивних» течій та захоплень учених, що мають, так би мовити, приватний характер. Але це не той випадок. Особисто Дугін і його послідовники активно позиціонують себе як державників та інтелектуальний ресурс у боротьбі із Заходом. І знаходять підтримку та розуміння у Кремлі. Путінська Росія потребує саме таких соціальних учених, які можуть збільшити агресивний потенціал країни. Без сумнівів, вони у співпраці з російськими спецслужбами готували те, що ми сьогодні називаємо гібридною війною. В Україні впродовж кількох нібито мирних років закладалася проросійські мережі, організовувалася і фінансувалася відверта «п'ята колона», використовувалися «в темну» різні політичні та громадські структури. І ця мережа була актуалізована, коли гібридну війну було переведено в активну фазу. Можна простежити кілька напрямів використання цієї мережі: 1) розповсюдження пропагандистського контенту в межах інформаційних операцій, розрахованого на «широкого споживача», 2) ведення когнітивної війни в експертному середовищі та вплив на певні сегменти політичного класу, 3) організація масових антиурядових виступів, провокацій,

заколотів, особливо в період так званої «руської весни», 4) здійснення кібер-атак (доведено, що інвазія 27 червня 2017 р. розгорталася через мережу віртуальних суб'єктів, трансляторів і користувачів).

Особисто О. Дугін веде активну лекторську, пропагандистську, організаційну діяльність у МДУ ім. М. Ломоносова, за межами університету, за кордоном. На соціологічному факультеті він, зокрема, відкрив Центр консервативних досліджень, багато працює з молоддю для розповсюдження євразійської парадигми, співпрацює з міністерством зовнішніх справ, також розповсюджувалася інформація, що він став радником Путіна з зовнішньо-політичних питань. О. Дугін намагається бути в авангарді військово-політичної думки. Напередодні вторгнення в Україну лідер євразійців мав виступ перед викладачами «МДІМВ»; з трибуни він запевняв, що онтологія при переході від модерна до постмодерна принципово трансформується: реальність замінюється віртуальністю, відтепер немає істини, правди, батьківщини як таких, а є динамічні об'єкти, що штучно конструюються. В епоху постмодерну значущим є те, що люди уявляють завдяки медіакомунікаціям, телебаченню, Інтернету та віртуальному простору в цілому. Завдання полягає в тому, аби створити уявну картину реальності, «віртуальну Росію», а потім вкласти її в голови людей через соціальні мережі і таким чином виграти війну ще до першого пострілу. На його думку, це і є Networkfare. Ще він радив переходити у мережевому дискурсі на англійську мову, аби воювати з американцями в англомовному сегменті віртуального простору [19].

Теорія керованого хаосу. Ця теорія найбільш «розкручена» в середовищі військових політологів і соціологів Росії. Водночас вона є досить суперечливою, будучи викривленням дискурсу фізиків і математиків, який торкається проблеми хаосу і так званої нелінійної динаміки. Назва теорії містить логічне протиріччя, бо керувати хаосом, з точки зору математики, неможливо. Але магія теорії, очевидно, полягає в тому, що вона нібито є прикладним факультативом потужної наукової традиції, яку підняв на висоту сучасної фізико-математичної концепції лауреат Нобелівської премії І. Пригожин [20, 21]. У Росії, як і завжди, сенс теорії було змінено: спочатку в алармістському ключі, а потім як інструмент власних стратегічних розробок в межах підготовки гібридної війни. Словосполучення «керований хаос» у наукових колах не вживається, немає його і в англомовному бібліографічному сегменті. Це є російський винахід, але знайти першоджерело виявилось справою непростюю. Існує припущення, що словосполучення вперше використав С. Кургінян у колективній моно-

графії «Постперестройка» (1990 р.) [22]. У цій книзі «керованим хаосом» названо тодішню ситуацію в Росії. Московський політолог перекладав відповідальність за потужну кризу в останні роки існування СРСР та не врегульовані конфлікти, звичайно, на США і західний світ. Нібито організатори хаосу знаходяться за кордоном країни, вони штучно тримають ситуацію поза межами стабільності, утворюючи у своїх цілях нову реальність: світ контрольованого і керованого хаосу. Це стає симптоматичним для сучасної Росії: у своїх негараздах, прорахунках, дурощах та варварстві звинувачувати підступний Захід, проте користуватися усім матеріальним і нематеріальним, що можна звідти запозичити.

Починаючи з нульових років (прихід Путіна до влади та початок відновлення імперії), теорія керованого хаосу береться на озброєння структурами, що планують «невійськові» дії в рамках гібридної війни. Тема стає архіпопулярною, вона розробляється директором «руських досліджень МДУ» А. Фурсовим, а також Ю. Бялим, О. Неклессою, В. Лепським, О. Дугінін та багатьма іншими. Цьому сприяли дві обставини. По-перше, праці американського дипломата і політолога Стівена Манна, присвячені хаосу в соціальних системах [23, 24], які були сприйняті у Москві як маніфест нової стратегії Вашингтону по дестабілізації країн третього світу і Росії. По-друге, низка демократичних або «кольорових» революцій в країнах Східної Європи, а також на Близькому Сході, які росіяни однозначно розглядають як результат витонченої підступної роботи Держдепу і ЦРУ на основі теорії керованого хаосу. Гостроти додали наукові праці Дж. Шарпа, присвячені тактиці ненасильницьких дій в боротьбі за демократію [25]. Логіка російських діячів наступна: якщо американцям це вдається і теорія керованого хаосу «працює», то чому ми не можемо її ефективно використати у своїх цілях? Передусім, можна випробувати на тій країні, якої не шкода. А це – Україна. Перші спроби дестабілізації ситуації в Україні за політтехнологічними рецептами відносяться до 2003 р. На наш погляд, саме цей рік був відправною точкою латентної фази гібридної війни. «Українська правда» розмістила один із сценаріїв апокаліпсису для України, який було запропоновано Москвою В. Медведчуку [26]. Очевидно, за цим проектом стояли такі одіозні політтехнологи, як Г. Павловський, С. Марков, В. Гельман, яких «десантували» в Україну і які обслуговували на той час і В. Медведчука, і В. Януковича.

Як інтерпретують теорію керованого хаосу в Москві? Це є стратегія системного руйнування соціуму, аби штучно викликати ситуацію хаосу, а потім шляхом зовнішнього управління вивести суспільство на траєкторію виходу з кризи у напрямку, який влашто-

вує країну-агресора [27, 28]. Спостерігається певна драматизація теорії (надаємо мовою оригіналу): *«Технологии управляемого хаоса – это новый неконтролируемый в настоящее время международными организациями вид оружия массового поражения для установления мирового порядка в интересах стороны, его применяющей. Технологии управляемого хаоса – это инструмент в миропроектной борьбе»* [29, с.104]. Як ми пересвідчилися з досвіду 2014 р., хаос може сіятися в головах людей, в інституціях, органах управління, а також плануватися як військово-цивільна операція – розгортатися безпосередньо на вулицях великих міст. Потужна військова пропаганда та інформаційне зомбування, кібератака, саботаж і терор, військово-цивільні операції, що скоординовані у часі та просторі, можуть так чи інакше досягти мети, але за умови, якщо вдалося заскочити противника і використати його розгубленість та теоретичну непідготовленість до штучної дестабілізації. Методологічно практика керованого хаосу спирається на ідею С. Манна щодо ролі конфліктів у накопиченні «критичної маси». Він пише, що суб'єкти продукують енергію конфлікту, яка трансформує суспільство зі стану стабільності до ситуації хаосу. Але конфлікти можна загострювати штучно, зіштовхуючи одні соціальні групи з іншими. Саме таку мету ставили, на наш погляд, московські політтехнологи, коли керували передвиборчими діями своїх підопічних в Україні, таким шляхом Москва вела «під руки» Януковича на посаді Президента до колапсу в Україні. Отже, півтора століття соціологи різних поколінь, як і заповідав О. Конт, шукали закони, що виражають соціальний порядок, розмірковували над тим, як його вдосконалити та сприяти загальному прогресу людства. Але часи змінилися, тепер соціальне знання використовують політики та військові для дестабілізації та руйнації порядків, аби досягти виграшу у війні.

Концепція когнітивної війни. Тріада термінів – «когнітивна зброя», «когнітивна безпека», «когнітивна війна» активно розроблялася в Росії в останні десять років. На думку росіян, є ворожі світові центри, що мають наміри нав'язувати їм свої уявлення про світ та цінності, свавільно трактувати ідентичність й історію Росії. За російськими джерелами, термін «лінгво-когнітивна безпека» вперше був представлений і розкритий на конференції в Академії ФСБ у травні 2010 р. [30]. Він трактується як збереження ментальних ресурсів індивіда або групи у царині колективного несвідомого і на рівні раціонального усвідомлення власної ідентичності, історії, цінностей тощо. Також підкреслюється необхідність мати захищені умови й канали одержання істинного знання та реалізації його на

практиці. Таким чином, когнітивна безпека в Росії розглядається, передусім, у контексті протистояння із західною цивілізацією, США. Проте росіян цікавлять не тільки оборонні мотиви, але й наступальна тематика – використання когнітивної зброї у структурі гібридної війни.

Дослідження з когнітивної безпеки зробив своїм провідним напрямом Центр розробки наукової політичної думки та ідеології. Керівник центру Степан Сулакшин (доктор фізико-математичних і одночасно політичних наук) вважається справжнім «гуру» в питаннях когнітивної війни, його визначення когнітивної зброї цитують зазвичай російські автори. У виступі на загальних зборах Академії військових наук (січень 2014 р.) він формулює зміст терміну таким чином (надаємо мовою оригіналу): *«Когнитивное оружие – это внедрение в интеллектуальную среду страны противника ложных научных теорий, парадигм, концепций, стратегий, влияющих на ее государственное управление в сторону ослабления оборонно-значимых национальных потенциалов»* [31]. У центрі Сулакшина вважають, що когнітивна зброя є чимось більш «високим» і «потужним», ніж інформаційні операції у звичному сенсі, бо ураження противника здійснюється через експертні групи за певною мережевою схемою, яка, у тому числі, включає офіційні державні інституції. Більш того, російські експерти схиляються до думки, що в третій світовій війні «силова» компонента буде відігравати допоміжну роль, а сутичка буде точитися за розум людини. Загальне гасло – перемога ще до першого пострілу [32]. Перемогу отримує той, хто вдало перепрограмує свідомість ворога, зможе нав'язати власну світоглядну парадигму (наводимо мовою оригіналу): *«В рамках современной когнитивной парадигмы цель – навязать не отдельному собеседнику, а целому обществу новую систему координат, в которой жертва становится легким объектом манипуляций, использования, а порой и эксплуатации»* [33]. Також звучить думка, що треба переходити від оборони до наступу, що, на наш погляд, вже відбувається.

Російська філософія когнітивної безпеки має два вирізних компонента: фобія щодо Заходу і тенденція транслювати власні світоглядні сенси. Чого бояться росіяни? З текстів, які є у відкритому доступі, виходить так, що найбільшу небезпеку для путінської Росії становлять західні цінності – права людини, лібералізм, демократія, відмова від війни як засобу розв'язання конфліктів тощо. Але які цінності є «суто російськими», що потрібно берегти від навали із Заходу? Тут ясної відповіді немає. Авторі доволі туманно кажуть про традиції і консервативні цінності, «скрепи», згадують відому тріаду «православие,

самодержавіе, народность». Отже, це фактично означає захист середньовічної архаїки й імперської свідомості. До цього додається «букет» радянських символів і традицій, які трактуються з антизахідних і великодержавницьких позицій. Найбільш концентровано і агресивно право на захист свого «рідного» і «скрепного» висловлює економіст С. Глазьев, який є не тільки радником Путіна і академіком РАН, але добре відомий українцям тим, що був призначений куратором сепаратистів на Півдні України під час подій весни 2014 р.; його публікації відрізняються крайнім ступенем українофобії. Він підхопив ідею когнітивної війни і з цих позицій навіть критикує комуністичне керівництво СРСР за поступливість Заходу (наводимо мовою оригіналу): *«Руководство СССР, включая большинство руководителей союзных республик, было поражено когнитивным оружием – навязанным западными агентами влияния ложным пониманием закономерностей социально-экономического развития, надуманными «общечеловеческими ценностями» и «правами человека», призрачными ориентирами рыночной демократии. В головалах политических руководителей формировалось «новое мышление», отрицавшее существовавший порядок во имя радикальных перемен к лучшему»*. Сутність когнітивної зброї академік визначає таким чином (мовою оригіналу): *«Поражение сознания национальных лидеров ложным пониманием сути происходящих событий и нужными для американской агрессии смыслами»* [34]. А де є істина, за Глазьевим? У журналі МЗС Росії він переконує, що розробив для країни «ідеологію неоконсервативного синтезу», яка поєднує, як на нашу думку, геть не сумісні речі: релігійну традицію, соціалізм, демократію, планову ринкову економіку (?!).

Між трьома висвітленими теоріями є щільний зв'язок: мережі мають транслявати як сенси, так і в потрібний час працювати на дестабілізацію ситуації. Новації росіян були поміченими за океаном. Від січня 2017 р. в Сенаті США відбулася низка відкритих і закритих слухань у зв'язку з доведеними фактами інформаційного втручання Російської Федерації у внутрішньополітичні справи Америки [35]. Фактично з часів завершення Холодної війни вперше лунає глибока стурбованість американців щодо зростання російської агресії у світовому масштабі. Те, що відбулося 2016 року під час виборів Президента США, не має історичних аналогів, бо жодна держава ніколи не втручалася у перебіг виборчого процесу – свята святих американської демократії. Фактично Росія застосувала когнітивну зброю.

Цікаву доповідь для військового комітету Сенату підготував відомий експерт Rand-

Corporation Валтцман (Rand Waltzman) [36]. Автор обґрунтовує нагальну потребу у когнітивній безпеці (COGSEC). Пролунало це у контексті інформаційної війни, яку розв'язала Москва проти Заходу з використанням найновіших засобів комунікації та мережевої зброї. В доповіді підкреслено різницю підходів США і Росії щодо інформаційних впливів. Американці в останні роки вживали термін «інформаційні операції» (ІО) виключно у контексті військових дій. Мета інформаційних операцій – психологічний вплив на противника у межах театру військових дій. Вузкий підхід має сенс у тому разі, якщо є впевненість: світ в цілому знаходився у стані миру, проте час від часу потрібно вирішувати суто локальні конфлікти із застосуванням, наприклад, сил спеціальних операцій. Тепер уявімо, що світ вступив у нову епоху – світової гібридної війни, і противник якісно розширює формат, зміст та спрямованість інформаційних операцій. По-перше, інформаційні операції старанно маскуються під «об'єктивну» журналістську роботу, викривальні акції борців за глобальну справедливість, «стохастичні» інформаційні потоки у соціальних мережах. По-друге, об'єктом операції стають широкі народні маси і цільові групи, які «невидимий ворог» хоче деморалізувати, схилити на свій бік або використати «наосліп». По-третє, війна переноситься із більш звичайного напрямку спотворення інформації та дискредитації персоналій у царину цінностей. Наприклад, предметом атаки стає демократія як цінність, ворожа пропаганда доволі витончено доводить її неефективність, шкідливість, продажність тощо. І треба віддати американським експертам належне: вони зрозуміли ці нюанси.

У доповіді, яку ми згадали, констатована принципова відмінність у підходах двох країн. Для ілюстрації розбіжностей наводиться глосарій ключових термінів інформаційної безпеки, розроблений російською Академією генштабу. В документі висвітлюється різниця у фундаментальних концепціях ІО в Росії та на Заході: для Росії ІО – це постійна діяльність, яка не є залежною від стану стосунків з якимось урядом, в той час, як Захід розглядає ІО як обмежену тактичну діяльність, що стає доцільною тільки під час військових дій. Іншими словами, Росія вважає себе в стані постійної інформаційної війни, в той час, як Захід так не вважає. Р. Валтцман запропонував виправити дисбаланс, створивши центр когнітивної безпеки, маючи на увазі системну контрборотьбу з російським підривними інформаційними технологіями.

Теорія рефлексивного управління. Ця теорія подається як одне з великих досягнень військово-політичної думки, але якщо придивитися більш пильно, то щось подібне вже містилося у знаменитому трактаті про війну Сунь-цзи (VI

ст.) [37]. Рефлексивне управління розуміється авторами теорії як дія «невидимої руки», що маніпулює силами противника, створює умови для того, аби у ворожому таборі діяли саме так, як того очікує агресор. Важливою передумовою є рефлексія психології, інтересів та цілей противника, аби на основі розуміння його особистості, намірів, особливо слабких сторін розробити стратегію рефлексивного програмування. Основи концепції було закладено ще наприкінці 1960-х рр. московським математиком В. Лефевром [38], це розглядалося як радянська відповідь на американську теорію ігор. З 1974 В. Лефевр емігрував з СРСР, нині є професором Каліфорнійського університету в Ірвайні (University of California, Irvine), але його праці активно друкуються і вивчаються в сучасній Росії [39]. Він розуміє зміст нової теорії як мистецтво маніпулювання людьми і об'єднаннями людей. Рефлексивне управління – це вплив на суб'єктів, який схиляє їх прийняти рішення, що заздалегідь підготовлені керуючою стороною. Теорія рефлексивного управління у подальшому розвивалася і в цивільному, і у військовому напрямках. З 2001 р. у РФ психологами видається журнал «Рефлексивные процессы и управление». Ідея військового застосування концепції відображена у працях доктора філософських наук Г. Смоляна (Інститут системного аналізу РАН) [40], і була підхоплена низкою радянських і російських військових теоретиків, зокрема полковником С. Леоненко, завідувачем кафедри Академії військової протиповітряної оборони, генерал-майором М. Йоновим, капітаном 1-го рангу Ф. Чаусовим, генерал-майором Н. Турко та ін. [41, 42, 43].

На практиці рефлексивне програмування нагадує витончену гру з противником, в якій протилежна сторона отримує певні інформаційні імпульси, сигнали. В. Лефевр розкривав процес передачі основ для прийняття рішення противником у тому сенсі, що різні обманні рухи, провокації, інтриги, маскуванню, розіграші, тобто творення «брехливих» об'єктів, становить основу практичної реалізації рефлексивного управління. Таким чином, брехня, обман, блеф, дезінформація – невід'ємні складові управління противником, і це абсолютно відповідає духу сучасної гібридної війни. Російські теоретики не можуть ігнорувати моральний аспект застосування власних розробок. Вони знайшли заспокійливе у сентенції такого роду: обман є аморальним у мирний час, а на війні брехня є благодатним джерелом перемоги, що виправдовує будь-які брудні методи [44]. Добре, але як зрозуміти, де закінчується мир і починається війна в сучасну епоху, якщо начальник генштабу стверджує, що ці грані вже остаточно розмиті?

Кожна з теорій, які висвітлені вище, має міждисциплінарний характер, проте є певне тяжіння до тієї чи іншої соціально-гумані-

тарної традиції. Мережеві війни – до соціологічного знання, теорія керованого хаосу – до політології, концепція когнітивної війни – до історичної науки, концепція рефлексивного управління – до психології. На наше переконання, усі ці наукові напрями склали певний інтелектуальний контекст сучасної війни, можна навіть уявити лексичний чотирикутник, де вершинами є такі терміни: «мережева війна» – «керований хаос» – «когнітивна війна» – «рефлексивне управління». Цей умовний квадрат створює інтелектуальне середовище новітніх воєн. Реальні операції гібридної війни одночасно використовують усі згадані теоретичні новації.

Тепер стає більш зрозумілим, чому В.Путін не готував великої війни на 2014 р.: маючи такі потужні домашні заготовки й розхитуючи українське суспільство понад 10 років він очікував, що жаданий плід впаде в його руки без колосальних зусиль та втрат. До речі, московські «яструби» з науковими ступенями у 2014 р. «вийшли з наукового дискурсу» у буквальному сенсі на війну. Глазьев, Кургінян, Дугін були задіяні в організації кампанії «руська весна», займалися активною пропагандистською діяльністю, робили візити до окупованих територій, знаходили кошти для незаконних збройних формувань, закликали вбивати українців тощо. Це, з одного боку, не випадково, бо «інженери війни» мали реалізувати власні теоретичні концепції і довести хазяїну Кремля могутність своїх постулатів, а з іншого – ми спостерігаємо новий тренд у науковому співтоваристві, коли знімаються академічні маски і, образно кажучи, надягаються військові мундири. Треба це взяти до уваги. Коли спроектовані в російських кабінетах технології почали у війні з Україною пробуксовувати, то адепти гібридної війни виявили крайній ступінь роздратованості. Дугін у травні 2014 р. після краху «руської весни» в Харкові та Одесі публічно заявив: *«Украинцев нужно убивать, убивать и убивать, это я вам как профессор говорю»* [46]. І треба віддати належне науковій громадськості московського університету – заява спричинила скандал. Проте на сьогодні ми маємо справу переважно не з Росією Заславської, Левади, Ядова, а з імперією дугіних, кургіняннів, глазьевих. Очевидно, про моральну відповідальність соціальних учених з країни-агресора взагалі не йдеться, бо, напевно, вони мораль і совість трактують по-ленінські, тобто як релятивні змінні, що не мають спільного знаменника у різних цивілізаційних матрицях. Російські науковці з соціального цеху не спромоглися засудити агресію проти України, анексію Криму, багато з них слухняно підставляють плече Путіну. Така доля спіткала, якщо пригадати історію, німецьких науковців за часів нацизму. Ті, хто не виїхав за кордон, розробляли расову теорію і допомагали, як вміли, режиму. Російські со-

ціологи і політологи або займаються нейтральною тематикою, або відверто працюють на імперський тренд, віддаючи свої сили боротьбі із Заходом, кольоровими революціями, «українськими фашистами» тощо. Останнє добре стимулює держава. А невелика їхня частина, як ми пересвідчилися, створила ядро військової за змістом соціології і політології, розробляючи теоретичні підвалини новітньої війни, випробуваної Путіним в Україні.

Ми констатуємо справжній ренесанс соціальних досліджень військового спрямування в сучасній Росії. Держава витрачає мільйони доларів на підтримку численних центрів та напрямів соціально-гуманітарного профілю, які можна так чи інакше використати у військовій сфері та для посилення національної безпеки. Але політика є завжди персоніфікованою. То хто є той чародій, що махає чарівною паличкою, спрямовуючи величезні кошти на підтримку нетрадиційного для військових галузей наукового знання? Ми не помилимося, якщо поставимо це у заслугу сірому кардиналу Кремля – В. Суркову. Феномен Суркова саме в цьому аспекті намагається дослідити український вчений Г. Почепцов, збираючи певні свідчення різних експертів – Белковського, Померанцева та інших. Наведемо розлогу цитату з тексту Г. Почепцова, яка розставить крапки над І (мовою оригіналу):

«Главным конструктором гибридной войны по отношению к Украине всеми признается Сурков. Он не просто образован, а современно образован, то есть знаком с самыми современными теориями, и не только социальными и политическими, но и естественнонаучными, особенно в той их части, где они образуют синтез с общественными науками и в целом с гуманитарным комплексом наук. Я говорю о той науке, у которой даже нет устоявшегося названия. В разных странах и в разных школах она называется по-разному: «нелинейная динамика», «теория хаоса» или «теория сложности» в США, «теория диссипативных структур» Ильи Пригожина, «синергетика» Г. Хакена и Дж. Келсо, «систем-

ная теория» Никласа Лумана, «третья волна» Элвина Тоффлера, теория нестационарных структур в режимах с обострением Самарского-Курдюмова и пр. Свои художественные тексты Сурков пишет под псевдонимом Н. Дубовицкий. Именно в художественном тексте он использовал термин «первая нелинейная война» как одно из обозначений гибридной войны. Сурков любит цитировать новые, только переведенные на русский язык постмодернистские термины: «крах больших нарративов», «невозможность истины», «симулякры» и так далее. Но уже в следующий момент он рассказывает о том, как презирает релятивизм и любит консерватизм, а потом по-английски наизусть читает «Сутру Подсолнуха» Алена Гинзберга (Allen Ginsberg)» [45].

Сурков – злий геній, він використовує свої таланти для служіння, образно кажучи, сатані. А чи є подібний державний діяч в Україні зі знаком «плюс»? Напевно, що ні. Впродовж війни жодної мобілізації чи навіть бодай слабкої активізації соціально-гуманітарного потенціалу на захист країни не відбулося за ініціатив РНБО, уряду, адміністрації Президента. За це ми заплатили зайвими смертями і руйнуваннями, бо нерозуміння стратегії ворога, спосіб його мислення, відсутність соціальної розвідки дорого обходиться країні-жертві агресії. Гібридна війна – це насамперед змагання інтелектів. Суркову і його підручним за роки прихованої і відкритої війни вдалося багато що використати з накопиченого ідейного потенціалу, але не усе, і вийшло не так, як планувалося. Ідеологи сучасної війни відводять народам ролі або статистів, або натовпу; вважають, що юрби зрадників та шеренги підкуплених політиків будуть слухняно грати за сценаріями агресора. В реальному житті плани росіян зіштовхнулися з інстинктивно правильним опором мільйонів простих українців, які талановито руйнували технології ліквідації українського соціуму. Шкода, що за роки незалежності не вдалося перетворити сукупний інтелект українських соціологів на матеріальну силу, яка б допомагала боротися за суверенітет і свободу країни.

Література

1. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія / І. П. Рущенко. – Х. : ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с.
2. Hoffman F. Hybrid Warfare and Challenges / F. Hoffman // JFQ. – Iss. 52. – 1st quarter. – 2009.
3. Galeotti M. Hybrid Wars and War on Governance // Small Wars Journal. – 2015, August 19.
4. McCulloh T. (2013). Hybrid Warfare: Joint Special Operations University Report, 13-4, The JSOU Press: Mac Dill Air Force Base / T. McCulloh, R. Johnson. – Florida. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jsou.socom.mil/JSOU%20Publications/JSOU%2013-4_McCulloh,Johnson_Hybrid%20Warfare_final.pdf
5. Hunter E. The Challenges of Hybrid Warfare / E. Hunter, P. Pernik // International Centre for Defence and Security. – Tallinn, 2015.
6. Jacobs A. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and the East: Research Paper / A. Jacobs, G. Lasconjarias // Research Division – NATO Defense College, Rome. – 2015. – № 112.
7. Магда Е. В. Гібридна війна: вижить і победить / Е. В. Магда. – Х. : Виват, 2015. – 320 с.
8. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / В.П. Горбулін / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.

9. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи / Є. Магда. – Київ : КАЛАМАР, 2017. – 268 с.
10. Лапан Т. Самуель Ендрю Стауффер / Т. Лапан // Історія соціологічної думки : навчальний енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. В.М. Пічі. – Львів: «Новий світ – 2000», 2016. – С.387-389.
11. Докторов Б. Элмо Роупер: исследователь рынка, полстер, общественный деятель / Б. Докторов // «Теле-скоп»: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. – 2004. – №3. – С. 1-31.
12. Герасимов В. Основные тенденции развития форм и способов применения ВС, актуальные задачи военной науки по их совершенствованию / В. Герасимов // Военно-промышленный курьер : Общероссийская еженедельная газета. – 2013. – №8 (476).
13. Дугин А. Сеть для России / Александр Дугин // Литературная газета. – 2007. – № 51.
14. Cebrowski A. Network - Centric Warfare: Its Origins and Future / Cebrowski A., Garstka J. // US Naval Institute Proceedings. – 1998. – January.
15. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / Пер. с англ. / М. Калдор. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
16. Коровин В. М. Главная военная тайна США. Сетевые войны / В.М. Коровин. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 288 с.
17. Савин Л. В. Сетевая война. Введение в концепцию / Л.В. Савин. – М.: Евразийское движение, 2011. – 130 с.
18. «Сетевые войны». Аналитический доклад Александра Дугина при участии Валерия Коровина и Александра Бовдунова / опубликовано 08.02.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/networks/setevye-voyny>
19. Дугин А. Сетевые войны. Онтология войны в эпоху Постмодерна : видеозапись выступления в МГИМО 12.12.2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=0p6_Et-7fc4
20. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин., И. Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
21. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. № 6. – С. 46-57.
22. Постперестройка / Кургинян С. и др. / С. Кургинян. – М.: Политиздат, 1990. – 93 с.
23. Mann Steven R. The Reaction to Chaos // Complexity, Global Politics, and National Security. Edited by David S. Alberts and Thomas J. Czerwinski / National Defense University Washington, D.C. 1997. – Pp. 62-68.
24. Манн С. Теория хаоса и стратегическое мышление [Электронный ресурс] / С. Манн. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/what/mann/>
25. Шарп Д. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения [Электронный ресурс] / Д. Шарп. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/sharp.htm>
26. «Керований хаос» – метод стабілізації неоколоніального режиму в Україні: як цього уникнути // «Українська правда». – 2004. – 27 жовтня.
27. Бартош А. А. Гибридные войны как проявление глобальной критичности современного мира / А. А. Бартош // Геополитика и безопасность. – 2015. – №1(29). – С. 71-78.
28. Батчиков С. Глобализация – управляемый хаос [Электронный ресурс] / С. Батчиков. – Режим доступа: http://derzava.com/art_desc.php?aid=177
29. Лепский В. Е. Технологии управления в информационных войнах (от классики к постнеклассике) / В. Е. Лепский – М.: Когито-Центр, 2016. – 160 с.
30. О лингво-когнитивной безопасности: к постановке проблемы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/vprint/55077/>
31. Доклад Степана Сулакшина на Общем собрании Академии военных наук, январь 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusrand.ru/docconf/nationalnye-ugrozy-rossii-kognitivnoe-oruzhie>
32. Багдасарян В. «Когнитивное оружие» как инструмент десуверенизации / Доклады Центра [Электронный ресурс] / В. Багдасарян. – Режим доступа: <http://rusrand.ru/docconf/kognitivnoe-oruzhie-kak-instrument-desuverenizacii>
33. Мямлин К. «Третья мировая война – «Когнитивная» [Электронный ресурс] / К. Мямлин. – Режим доступа: <http://rusila.su/2014/09/01/tretya-mirovaya-vojna-kognitivnaya/>
34. Глазьев С. Ю. Последняя геополитическая партия: США начинают и проигрывают // Международная жизнь. – 2015. – № 8. – С. 1-24.
35. U.S. Senate Select Committee on Intelligence. Open Hearing: Russian Interference in the 2016 U.S. Elections. June 21, 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.intelligence.senate.gov/hearings/open-hearing-russian-interference-2016-us-elections>
36. Waltzman Rand. The Weaponization of Information. The Need for Cognitive Security. Testimony presented before the Senate Armed Services Committee, Subcommittee on Cybersecurity on April 27, 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT473.html>
37. Сунь-цзи. Мистецтво війни / Сунь-цзи ; переклад Григорія Латника. – К.: Арій, 2014. – 128 с.
38. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. 2-е изд. / В. А. Лефевр. – М.: Советское радио, 1973. – 158 с.
39. Лефевр В. А. Лекции по теории рефлексивных игр / В. А. Лефевр. – М.: Когито-Центр, 2009. – 218 с.
40. Смолян Г. Л. Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений / Г. Л. Смолян // Труды ИСА РАН. – 2013. – Том 63. – № 2. – С. 54-61.
41. Леоненко С. Рефлексивное управление противником / С. Леоненко // Армейский сборник. – 1995. – № 8. – С. 27-32.
42. Ионов М. Д. Психологические аспекты управления противником в антагонистических конфликтах (рефлексивное управление) / М. Д. Ионов // Прикладная эргономика. Специальный выпуск. – 1994. – №1. – С. 37-45.
43. Чаусов Ф. Основы рефлексивного управления противником [Текст] / Ф. Чаусов // Морской сборник. – 1999. – № 9. – С. 11-15.
44. Архангельский Г.А. Основные инструменты управленческой борьбы [Электронный ресурс] / Г. А. Архангельский. – Режим доступа: http://polbu.ru/arhangelsky_astruggle/ch09_i.html
45. Почепцов Г. Российские аналитические контексты гибридной войны [Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rossiyskie_analiticheskie_konteksty_gibridnoy_voyny/
46. Александр Дугин: «Убивать, убивать и убивать!» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=sX4r1eXpUSI>